

ADAM CZABAŃSKI

SAMOBÓJSTWA Kobiet PODCZAS WOJNY – SOCJOLOGICZNA ANALIZA ZJAWISKA

SUICIDES OF WOMEN DURING WAR: SOCIOLOGIC ANALYSIS OF PHENOMENON

Katedra Nauk Społecznych
Uniwersytet Medyczny im. Karola Marcinkowskiego w Poznaniu
Kierownik: prof. dr hab. Michał Musielak

Streszczenie

Wstęp. Podczas wojny ludzie nie tylko giną w walce, ale też popełniają samobójstwo. Niewiele jest w polskiej literaturze naukowej opracowań opisujących specyfikę samobójstw podczas wojny.

Cel. Celem niniejszej pracy było ukazanie specyfiki samobójstw kobiet podczas wojny.

Material i metoda. Przeprowadzono analizę danych urzędowych (kart zgonów miejscowych) w Archiwum Niemieckim w Urzędzie Stanu Cywilnego we Wrocławiu.

Wyniki i wnioski. Podczas II wojny światowej we Wrocławiu popełniło samobójstwo 395 kobiet, w tym 302 Niemki, 86 Żydówek, 7 Polek i jedna Rosjanka. Wśród motywów samobójstw kobiet podczas wojny można wyróżnić: konflikty małżeńskie, choroby psychiczne, tęsknotę za poległym na froncie synem, mężem, chłopakiem, a także lęk przed gwałtami ze strony żołnierzy radzieckich. Badania pokazały, że podczas wojny we Wrocławiu wzrósł udział kobiet w ogólnej liczbie samobójstw z 34,7% przed wojną do 43,5% podczas wojny. Wśród tych kobiet zauważono także wzrost średniej wieku z 47 lat przed wojną do 49 lat w okresie wojny. Samobójstwa popełniały najczęściej kobiety samotne (panny i wdowy), a do autodestrukcji używały metod mało urazowych.

SŁOWA KLUCZOWE: samobójstwo, kobiety, wojna.

Summary

Introduction. During the war people not only die in the battle, but also commit suicides. There are few studies about specificity of suicides during the war in Polish scientific literature.

Aim. The aim this work was to show the specificity of women's suicides during the war.

Material and method. The analysis of departmental data (death certificates) was carried out in the German Archive in the Civil Registry in Wrocław.

Results and conclusions. During the World War II in Wrocław 395 women committed the suicide, including 302 Germans, 86 Jewes, 7 Poles and one Russian. Among motives of women's suicides during the war one can distinguish: marriage disagreements, mental illnesses, longing for son, husband or boyfriend fallen on the front, and fear of the rapes from Soviet soldiers. The researches showed, that the war in Wrocław increased the women's share in overall number of suicides from 34.7 % before the war to 43.5% during the war. Among these women it was noticed also an increase of average age from 47 years before the war to 49 years during the war. The suicides were committed mostly by single women (unmarried women, widows), and to autodestruction they used non – traumatic methods.

KEY WORDS: suicide, women, war.

Wstęp

Zjawisko wojny towarzyszące ludzkości występuje niezmiennie praktycznie we wszystkich kręgach kulturowych i wywołuje rozliczne skutki na rozmaitych płaszczyznach życia społecznego. W wyniku wojny ludzie ponoszą śmierć, są okaleczani tak fizycznie, jak i psychicznie. Niektórzy ludzie doświadczeni okropnościami wojny cierpią na syndrom stresu pourazowego (PTSD). Osoby dotknięte PTSD popełniają nierzadko samobójstwa.

Na temat socjologicznych skutków wojny można dywagować odnosząc się do poziomu makrospołecznego, bądź mikrospołecznego. Literatura suicydologiczna porusza rozmaite wątki dotyczące także samobójstw podczas wojny. Jednym z klasycznych już twierdzeń wyartykułowanym po raz pierwszy przez Emila Durkheima [1] jest konstatacja, że

podczas wojny zmniejsza się liczba samobójstw. Pogląd ten potwierdza także Erwin Ringel [2], wskazując, że podczas wojny wzrasta spójność społeczeństwa i generalnie następuje silniejsza integracja jednostek ze społeczeństwem.

Brunon Hołyst zauważa z kolei, że zachodzące podczas wojny dramatyczne wydarzenia z poziomu makro- i mezo-strukturalnego zmniejszają uwagę i czas jaki jednostka poświęca na analizę własnej jednostkowej sytuacji [3]. Tak więc powstaje poczucie wspólnoty w cierpieniu, co rekompensuje indywidualne cierpienia wojenne jednostki. Silne uczucia i emocje towarzyszące wojnie wzmagają zdaniem T. Huxley'a wartość życia i eliminują poczucie nudy [3]. Maria Jarosz w swojej książce zauważyła, że podczas wojny, gdy śmierć jest zjawiskiem powszechnym, o życie trzeba walczyć [4]. To także obniża liczbę samobójstw w społeczeństwie.

Zmniejszone wskaźniki samobójstw podczas wojny tłumaczy także socjologiczna teoria autorstwa A. Henry'ego i J. Shorta [5]. Zgodnie z tą koncepcją w społecznościach, w których przeważają zabójstwa rzadko spotyka się samobójstwa, natomiast tam gdzie jest sporo autodestrukcji sporadycznie występują zabójstwa. Dane statystyczne nie zawsze potwierdzają tę zależność [6]. W zestawieniach liczbowych przedstawionych przez Brunona Hołysta również nie zawsze potwierdza się omawiana zależność [3]. Warto zauważyć, że podczas wojny niekiedy nie prowadzi się dokładnych rejestrów zamachów samobójczych, co z pewnością sprzyja koncepcji o obniżonej liczbie samobójstw w okresie wojny.

Zagadnienie samobójstw podczas wojny wymaga pogłębionych analiz. Zazwyczaj zagadnienie to badane jest pod kątem całych ogólnych populacji. Intrygującym aspektem tego zjawiska jest jednakże udział kobiet w samobójstwach oraz charakterystyka tych czynów.

Celem niniejszej pracy jest zatem opisanie specyfiki samobójstw dokonywanych przez kobiety. Przykłady dotyczą Wrocławia (Breslau) z okresu II wojny światowej. Oprócz ogólnych wniosków dotyczących społecznej charakterystyki tak kobiet, jak i ich aktów samobójczych, w pracy znajdują się szczegółowe analizy dotyczące samobójstw kobiet pochodzenia żydowskiego we Wrocławiu oraz samobójstwa podczas oblężenia.

Material i metody

Praca opiera się na analizie dokumentów urzędowych (kart zgonów miejscowych) przeprowadzonej w Archiwum Niemieckim Urzędu Stanu Cywilnego we Wrocławiu. Podczas badań stwierdzono autentyczność źródeł zastanych, a także ich wiarygodność. Źródła te dostarczały nieocenionej wiedzy dotyczącej podjętego w pracy zagadnienia.

Niestety źródła te niekiedy posiadały pewne nieusuwalne braki, niemożliwe do odzyskania. Powodem było ich zaginięcie, nieuzupełnianie lub specyficzne warunki walk ulicznych skutecznie blokujące działania Urzędów Stanu Cywilnego. Taka sytuacja zaistniała we Wrocławiu (Breslau), w którym podczas oblężenia funkcjonował tylko jeden USC (w śródmieściu). Należy też podkreślić pewne utrudnienia translatorskie: wszak analizowane dokumenty (księgi zgonów miejscowych) wypełniane były w języku niemieckim zazwyczaj odręcznie. Wszystkie te trudności zostały jednak skutecznie rozwiązane.

Wyniki

W okresie trwania II wojny światowej w obrębie Wrocławia (Breslau) popełniło samobójstwo 395 kobiet. Oczywiście są to dane zebrane tylko na podstawie dokumentów z Archiwum Niemieckiego Urzędu Stanu Cywilnego we Wrocławiu. Z całą pewnością samobójstw kobiet było więcej zwłaszcza podczas trwania oblężenia, pod koniec trwania wojny. W poszczególnych latach wojny zróżnicowany był też udział samobójstw kobiet w ogólnej liczbie samobójstw rejestrowanych we Wrocławiu. Przedstawia to tabela 1.

Tabela 1. Liczba samobójstw kobiet i ich udział w ogólnej liczbie samobójstw we Wrocławiu w poszczególnych latach II wojny światowej

Table 1. The number of women and their share in overall number of suicides in Wrocław in particular years during the World War II

Rok	Liczba samobójstw kobiet	Udział samobójstw kobiet w ogólnej liczbie samobójstw
1 IX – 31 XII 1939	21	37,5%
1940 rok	57	35,2%
1941 rok	82	46,0%
1942 rok	90	48,7%
1943 rok	64	43,5%
1944 rok	43	45,7%
1 I – 6 V 1945	38	46,3%
Ogółem:	395	43,5%

Wyraźnie widać, że największe nasilenie samobójstw kobiet podczas II wojny światowej we Wrocławiu wystąpiło od roku 1941.

Kolejna tabela ukazuje średni wiek kobiet, które popełniły samobójstwo. W poszczególnych latach wojny średni wiek tych kobiet stopniowo wzrastał, a największy był w okresie trwania oblężenia.

Tabela 2. Średnia wieku kobiet, które popełniły samobójstwo we Wrocławiu w poszczególnych latach II wojny światowej

Table 2. The average age of women who committed suicide in Wrocław in particular years during the World War II

Rok	Średnia wieku
1 IX – 31 XII 1939	45,0
1940 rok	46,0
1941 rok	50,0
1942 rok	52,0
1943 rok	42,0
1944 rok	45,0
1 I – 6 V 1945	61,0
Ogółem:	49,0

Warto przedstawić także informacje na temat stanu cywilnego kobiet, które we Wrocławiu w czasach II wojny światowej popełniły samobójstwo. Okres wojny szczególnie oddziałuje na osoby pozbawione wsparcia społecznego, a więc samotne. Podczas wojny szczególnie narażone na samobójstwo są osoby stanu wolnego, doświadczające procesu postępującego osamotnienia. Dane z Wrocławia zdają się potwierdzać to spostrzeżenie.

Tabela 3. Stan cywilny kobiet, które popełniły samobójstwo we Wrocławiu w poszczególnych latach II wojny światowej
Table 3. Civil status of women who committed suicide in Wrocław in particular years during the World War II

Stan cywilny	Liczba samobójstw
Panna	119
Zamężna	148
Rozwiedziona	21
Wdowa	84

Badania pokazały, że odsetek osób samotnych (liczymy tu panny i wdowy) wyniósł 54,6%. Wśród kobiet określanych mianem – „panna”, większość (57,1%) stanowiły osoby w wieku średnim lub starsze.

Interesujące dane zawiera tabela 4 przedstawiająca metody autodestrukcji stosowane przez kobiety we Wrocławiu.

Tabela 4. Metody autodestrukcji stosowane przez kobiety we Wrocławiu w poszczególnych latach II wojny światowej
Table 4. Methods of autodestruction used by women in Wrocław in particular years during the World War II

Metoda autodestrukcji	Liczba samobójstw
Otrucie gazem świetlnym	151/39,2%/
Zażycie środków nasennych	89/23,1%/
Powieszenie	50/13,0%/
Utopienie	45/11,7%/
Skok z wysokości	19/4,9%/
Rzucenie się pod pociąg	7/1,8%/
Zastrzelenie się	7/1,8%/
Zażycie cyjanku potasu	6/1,6%/
Podcięcie żył	3/0,8%/
Zażycie lysolu	2/0,5%/
Otrucie się luminalem	2/0,5%/
Zatrucie się morfiną	1/0,3%/
Samobójstwa kombinowane: podcięcie żył i skok z wysokości; zażycie środków nasennych i utopienie się w wannie; zatrucie gazem świetlnym i podcięcie żył	3/0,8%/

Z powyższych danych wynika, że kobiety zazwyczaj popełniały samobójstwa z użyciem metod mało urazowych (65,5%).

W dalszej części pracy przedstawione są samobójstwa kobiet żydowskich we Wrocławiu. Ogółem podczas II wojny światowej w świetle dokumentów Archiwum Niemieckiego USC we Wrocławiu samobójstwo popełniło 121 osób narodowości żydowskiej. W latach 1941–1943, kiedy trwały deportacje ludności żydowskiej do obozów przejściowych i obozów zagłady znacznie wzro-

sła liczba samobójstw zwłaszcza wśród kobiet. Widoczne to było zwłaszcza wśród kobiet samotnych – pańien i wdów w podeszłym wieku. W tych właśnie latach samobójstw wśród kobiet żydowskich było niemal czterokrotnie więcej niż wśród mężczyzn żydowskich (23 do 78).

Wśród kobiet narodowości żydowskiej przeważały samobójstwa osób stanu wolnego – pańien i wdów (70,2%). Były to zazwyczaj osoby starsze, które prawdopodobnie obawiały się deportacji i związanych z nimi zmian. Można domniemywać, że we Wrocławiu pojawiały się plotki o mających wkrótce nastąpić deportacjach i wiele kobiet nie wytrzymało napięcia związanego z oczekiwaniem.

Kobiety żydowskie popełniające samobójstwa zazwyczaj nie wykonywały żadnego zawodu. Siedem z nich należało do bogatej grupy rentierskiej. Ponadto cztery pracowały jako pielęgniarki, trzy w biurze. Dwie były prywatnymi nauczycielkami, a jedna z wykształcenia była filozofem po doktoracie. Poza tym: dwie pracowały jako robotnice, jedna była ekspedientką i jedna pracowała jako kasjerka.

Wśród kobiet żydowskich najczęstszą metodą autodestrukcji było zażycie środków nasennych, w tym leku Veronal (N = 56; 67,5%). Ponadto 14,5% kobiet trulo się gazem świetlnym. Wśród mało urazowych metod autodestrukcji znalazło się jeszcze: zatrucie się cyjankiem potasu (3 kobiety). Ogółem aż 85,5% kobiet użyło mało urazowych metod autodestrukcji.

W okresie II wojny światowej we Wrocławiu kobiety narodowości żydowskiej były uczestniczkami sześciu paktów samobójczych. Uczestniczyło w nich razem 9 kobiet.

Ogółem można przyjąć, że nasilenie samobójstw wśród kobiet narodowości żydowskiej było 17,8 razy silniejsze niż wśród pozostałych kobiet mieszkających we Wrocławiu.

Zadaniem niniejszej pracy jest także przyjrzenie się fenomenowi samobójstw kobiet w ostatniej fazie wojny, podczas oblężenia Wrocławia przez wojska Armii Czerwonej. Wiadomo, że w mieście pozostało ponad 200 tysięcy ludności cywilnej [7]. Przede wszystkim były to osoby w wieku podeszłym. Okres trwającego ponad trzy miesiące oblężenia obfitował w samobójstwa ludności cywilnej. Wiemy o tym z nielicznych źródeł wspomnieniowych napisanych przez osoby, które przeżyły oblężenie [8]. Oto ks. Paul Peikert tak pisał: „Niesłabnący terror i nieustanne nakłanianie do ucieczki pozostałych jeszcze mieszkańców działa deprymująco i tak przynębiająco, że w naszym mieście wzrosła niepokojąco liczba samobójstw. (...) Urzędnik policji z pewnego obwođu doniósł mi, że w jego rewirze naliczono w ostatnich 10 dniach 60 samobójstw” [9]. Ten sam autor w połowie marca 1945 roku zanotował: „W naszym mieście zastraszający po prostu wzrost samobójstw. Jak dowiedziałem się z wiarygodnego źródła liczba samobójstw wynosi każdego dnia w naszym mieście 100 do 120” [9].

W okresie trwania oblężenia we Wrocławiu (Breslau) według danych jedyne funkcjonującego Urzędu Stanu Cywilnego popełniło samobójstwo 38 kobiet. Udział samobójstw kobiet w ogólnej liczbie samobójstw wyniósł 46,3%. Wyraźnie widać zatem, że hipoteza głosząca wzrastający

udział samobójstw kobiet w ogólnej liczbie samobójstw podczas wojny, potwierdziła się. W okresie od 1 I 1939 do 31 VIII 1939 roku udział kobiet wynosił 34,7%.

Podczas oblężenia samobójstwa dokonywały zazwyczaj kobiety starsze (średnia wieku kobiet wzrosła do 61,0 lat). Ponadto okazało się, że kobiety te były często samotne. Wśród 38 kobiet, które podczas oblężenia popełniły samobójstwo 14 było wdowami, jedna panną a dwie były rozwiedzione. Z badań wynika także, że kobiety najczęściej popełniały samobójstwo trując się gazem świetlnym (N = 11), sporadycznie trują się lekami nasennymi (N = 4). W tych dramatycznych czasach zdarzało się, że kobiety dobrowolnie uczestniczyły w tak zwanych samobójstwach rozszerzonych, kiedy to mąż, zazwyczaj funkcjonariusz nazistowskiego reżimu, za ich zgodą zabijał je z broni palnej, a następnie sam popełniał samobójstwo. Podczas oblężenia mogło popełnić samobójstwo nawet 2 700 osób, w tym wiele kobiet. Niestety rejestrowano wówczas tylko niektóre przypadki z rejonu śródmieścia. Pozostałe obszary oblężonego miasta nie były objęte działaniem Urzędów Stanu Cywilnego. Z pewnością zatem analiza dotycząca samobójstw kobiet podczas oblężenia Wrocławia (Breslau) nie jest pełna, ale z obiektywnych względów do pewnych źródeł nie ma już dostępu.

Dyskusja

Badania pokazują wzrost średniej wieku kobiet z 47,0 lat do 49,0 lat. Potwierdzają to eksploracje dotyczące zjawiska samobójstw w Poznaniu. Tu średnia wieku kobiet popełniających samobójstwa wzrosła w porównaniu z okresem przedwojennym z 35,7 lat do 43,3 lat [10]. O istnieniu takiego trendu donoszą także inni badacze tego społecznego fenomenu. Podczas wojny na Bałkanach poszczególni badacze potwierdzili wzrost wieku kobiet decydujących się na autodestrukcję [11].

Okazało się ponadto, że wzrósł udział kobiet w ogólnej liczbie samobójstw we Wrocławiu (Breslau) podczas wojny. Wzrost w stosunku do okresu przedwojennego wyniósł niemal 9%. Dokładniejsze analizy potwierdzają to spostrzeżenie. Wszak w okresie II wojny światowej udział kobiet żydowskich w ogólnej liczbie samobójstw ludności żydowskiej wyniósł aż 71,1%. Świadczyć to może o tym, że podczas wojny w ogóle kobiety prezentują mniejsze zdolności adaptacyjne. Tę zależność potwierdziły badania w Poznaniu, gdzie także nastąpił zauważalny wzrost udziału kobiet w ogólnej liczbie samobójstw (z 21,2% przed wojną do 40,4% podczas wojny) [10]. Zdaje się to potwierdzać przypuszczenia, że mężczyźni podczas wojny kanalizują swoje frustracje raczej na zewnątrz podejmując zachowania agresywne, z kolei kobiety w wojennych warunkach grożących im licznymi upokorzeniami, raczej decydują się na samobójstwa. Badania chorwackich autorów potwierdzają również takie zależności [12].

Stwierdzone nasilenia samobójstw kobiet żydowskich w okresie bezpośrednio poprzedzającym masowe deportacje potwierdzają dane empiryczne. Przykładowo w październiku i listopadzie 1941 roku, przed pierwszą wielką deportacją 2 tysięcy Żydów do Kowna na Litwę, samobój-

stwo popełniło 29 osób narodowości żydowskiej, w tym przede wszystkim kobiety. Podobnie było w lutym i na początku marca 1943 roku tuż przed deportacją ponad 1 400 Żydów do Theresienstadt, Auschwitz i Sobiboru [13].

O ile badania wykazały, że w ogólnej populacji kobiet niemal dwie trzecie użyło mało urazowych metod autodestrukcji, to wśród samych kobiet narodowości żydowskiej odsetek ten był znacznie wyższy (85,5%), co potwierdziły wcześniejsze badania A. Czabańskiego [13].

Patrząc na podejście ludności żydowskiej do problemu samobójstw w poszczególnych epokach wypada zauważyć, że ogromne nasilenie samobójstw wśród kobiet narodowości żydowskiej wydaje się być pewną anomalią. Jednak nie pierwszy już raz zdarzyło się ludności żydowskiej doświadczyć silnej presji i działań eksterminacyjnych, co skutkowało dynamicznym wzrostem samobójstw. Do podobnej sytuacji doszło podczas powstania żydowskiego przeciwko Rzymianom. Potwierdzają to opisy masowych samobójstw wśród ludności żydowskiej, dokonane przez Józefa Flawiusza [14].

Na podstawie dostępnych materiałów niewiele możemy powiedzieć o bezpośrednich motywach samobójstw kobiet we Wrocławiu (Breslau) podczas II wojny światowej. W dokumentach Urzędu Stanu Cywilnego sporadycznie tylko odnotowywano, że kobieta popełniła samobójstwo, ponieważ chorowała na nerwy albo z powodu depresji. Niezwykle rzadko pojawiały się dopiski urzędników, że samobójstwo wynikało z kryzysów małżeńskich lub było dokonane podczas żałoby po śmierci na froncie syna, męża lub chłopaka.

Możemy też tylko domniemywać, że wiele samobójstw kobiet we Wrocławiu (Breslau), zwłaszcza w ostatnim etapie wojny, wynikało z lęku tych kobiet przed gwałtami ze strony żołnierzy Armii Czerwonej. Wielką rolę podsycającą ów lęk była propaganda hitlerowska, która pragnąc wzmocnić wolę walki nagłaśniała epizody rzezi ludności niemieckiej na przykładzie miejscowości Nemmersdorf w Prusach Wschodnich (obecnie Majakowskoje w okręgu kaliningradzkim). W październiku 1944 roku żołnierze Armii Czerwonej brutalnie zamordowali mieszkańców tej miejscowości, a kobiety zostały przez nich zgwałcone. Wiele kobiet niemieckich dowiadując się o takim traktowaniu przez żołnierzy radzieckich wołało umrzeć na pierwszą wieść o zbliżających się oddziałach Armii Czerwonej. Mówiono nawet o swoistym „syndromie Nemmersdorf” [15].

Przedstawione wyniki analiz uprawniają do sformułowania kilku wniosków końcowych.

Wnioski

W okresie trwania wojny we Wrocławiu (Breslau) liczba samobójstw w poszczególnych latach, za wyjątkiem okresu oblężenia, była niższa niż w okresie przedwojennym, natomiast zjawisko samobójstw wśród kobiet przejawiało tendencje wzrostowe. Ogółem wśród 395 kobiet, które popełniły tu samobójstwo były 302 Niemki, 86 Żydówek, 7 Polek oraz 1 Rosjanka [16]. Na podstawie zebranych źródeł archiwalnych możliwe jest przedstawienie następujących wniosków:

1. W zdecydowany sposób wzrósł udział liczby kobiet w ogólnej liczbie samobójstw. Odnotowano wzrost z 34,7% do 43,5%. Wśród ludności żydowskiej udział samobójstw kobiet był zdecydowanie wyższy i osiągnął 71,1%.

2. Wśród kobiet które popełniły samobójstwo nastąpił wzrost średniej wieku z 47,0 lat w okresie przedwojennym do 49,0 lat w okresie wojny.

3. Samobójstwa były popełniane często przez osoby samotne. Wśród kobiet odsetek osób samotnych (panny i wdowy) wyniósł 54,6%. Dodatkowo warto zauważyć, że wśród kobiet określanych mianem – „panna”, większość (57,1%) stanowiły osoby w wieku średnim lub starsze.

4. Kobiety podczas wojny popełniały samobójstwa z użyciem metod mało urazowych. Najczęściej rozstawały się z życiem poprzez zatrucie gazem świetlnym oraz poprzez zatrucie lekami nasennymi i uspokajającymi.

5. Samobójstwa kobiet powodowane były różnymi splotami okoliczności. O motywach niewiele się można dowiedzieć na podstawie dostępnych źródeł. Z posiadanych danych można jednak wysnuć przypuszczenie, że do częstszych motywów należały: nieporozumienia małżeńskie, depresja, żaloba po śmierci syna lub męża na froncie, lęk przed gwałtami ze strony żołnierzy radzieckich.

Piśmiennictwo

1. Durkheim E.: Samobójstwo. Oficyna Naukowa, Warszawa 2006, 1-496.
2. Ringel E.: Samobójstwo – apel do innych. Oficyna Wydawnicza „Proff”, Warszawa 1993, 1-64.
3. Hołyst B.: Suicydologia. Wydawnictwo Lexis Nexis, Warszawa 2012, 1-1368.
4. Jarosz M.: Samobójstwa. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1997, 1-194.
5. Douglas J.D.: The social meanings of Suicide. Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1967, 1-398.
6. Lester D.: Research Note. A Comparison of 15 Theories of Suicide. *Suicide and Life-Threatening Behavior*, 1995, 24, 1, 76-83.
7. Ahlfen H., Niehoff H.: So kampf Breslau. München 1959, 1-112.
8. Frodien U.: Umierające miasto. W: Karta, Warszawa 2000, 31, 66-91.
9. Peikert P.: Kronika dni oblężenia. Wrocław 22.I – 6.V.1945. Wydawnictwo Ossolineum, Wrocław 1984, 1-184.
10. Czabański A.: Samobójstwa w Poznaniu podczas wojny 1939-1945. Socjologiczna analiza zjawiska. Wydawnictwo Rys Studio, Poznań 2003, 1-121.
11. Bosnar A., Stemberg V., Zamolo G. et al.: Suicide Rate after the 1991 – 1995 War in Southwestern Croatia. In: *Archiv. Med. Res.*, 2004, 35, 301-305; Loncar C., Defnis-Gojanovic M., Dodig G. et al.: War, Mental Disorder and Suicide. *Collegium Antropologicum*, 2004, 28, 377-384.
12. Grubisic-Illic M., Kozaric-Kovacic D., Grubasic F. et al.: Epidemiological Study of Suicide in the Republic of Croatia – Comparison of War and Post-War Periods and Areas Directly and Indirectly Affected by War. *European Psychiatry: the Journal of the Association of European Psychiatrists*, 2002, 17, 259-264.
13. Czabański A.: Samobójstwa ludności żydowskiej we Wrocławiu podczas II wojny światowej. *Poz. Zesz. Hum.*, 2005, 5, 67-80.
14. Flawiusz J.: Wojna żydowska. Księgarnia św. Wojciecha, Poznań 1980, 1-563.
15. Fisch B.: Nemmersdorf, Oktober 1944. Was in Ostpreußen tatsächlich geschah. Edition Ost, Berlin 1997, 1-256.
16. Czabański A.: Samobójstwa robotników przymusowych we Wrocławiu podczas II wojny światowej. *Poz. Zesz. Hum.*, 2005, 4, 71-80.

Adres do korespondencji:

Adam Czabański
Uniwersytet Medyczny im. Karola Marcinkowskiego w Poznaniu
Wydział Nauk o Zdrowiu
Katedra Nauk Społecznych
Pracownia Socjologii Zdrowia i Patologii Społecznych
ul. Dąbrowskiego 79
60-529 Poznań
Coll. A. Wrzoska
e-mail: aczabanski@interia.pl